

Witold Stankowski

orcid: 0000-0001-9242-5644

bwstan@gmail.com

Kronika Bydgoska, 2025

tom XLVI (46), s. 159–178

DOI: 10.34767/KB.2025.46.07

Publikacje środowiska niemieckich wysiedlonych/wypędzonych o Bydgoszczy

Abstrakt. Celem artykułu jest ukazanie środowiska niemieckich wysiedlonych z Bydgoszczy w kontekście ich działalności wydawniczej. Bydgoscy Niemcy znajdujący się po wojnie w Republice Federalnej Niemiec nie tylko działali w różnych organizacjach, ale także podjęli się pracy popularyzatorskiej dziedzictwa pruskiego, niemieckiego w dziejach miasta. Stąd powstało wiele tytułów wydawniczych, w których zamieszczano artykuły o różnej problematyce. Niektóre osoby wywodzące się z tzw. Brombergerów, podjęły się naukowego opracowania wybranych fragmentów z historii miasta. Brak przygotowania zawodowego do badania naukowego tego ośrodka miejskiego i subiektywne, emocjonalne spojrzenie na zdarzenia historyczne wszystko to w sumie wpłynęło na wyłączny, niemiecki punkt widzenia środowiska niemieckich bydgoszczan na przeszłość miasta. Stąd nieobecność w tych publikacjach gruntownego spojrzenia na konsekwencje wojny i eksponowanie własnego spojrzenia, cierpień doznanych po 1945 r. Jednak w wyniku działalności środowiska wysiedlonych Niemców powstał określony dorobek publicystyczny, naukowy, który nie może być przemilczany, a należy go krytycznie ocenić.

słowa kluczowe: II wojna światowa, Niemcy, wysiedlenie, wypędzenie, Republika Federalna Niemiec, Niemiecka Republika Demokratyczna

Publications by the German community of displaced/expelled from Bydgoszcz

Abstract. The purpose of the article is to show the German community of displaced from Bydgoszcz in the context of their publishing activities. The former German residents of Bydgoszcz who lived after the war in the Federal Republic of Germany not only were active in various organizations, but were involved in popularization of their Prussian and German heritage in the history of the city. They released many publications, featuring articles on a wide

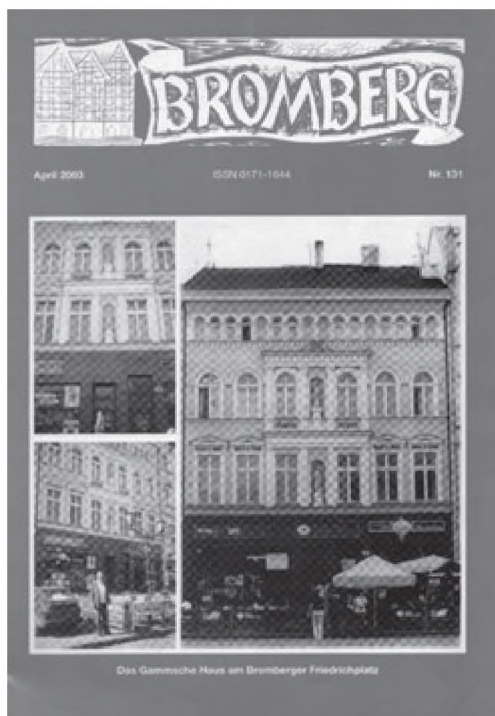
variety of topics. Some people deriving from the so-called Brombergers had been involved in writing research reports on selected issues from the history of the city. Lack of professional preparation to scientific research of this city and a subjective, emotional look into historic events contributed to forming an exclusive German viewpoint of German communities in Bydgoszcz on the past of the city. Therefore, these publications lack a thorough evaluation of the consequences of the war, highlighting their own opinions on suffering experienced after 1945. However, as a result of activities of the German community of displaced, we now have a considerable output of journalistic and scientific publications, which cannot be ignored, but critically evaluated.

keywords: World War II, Germans, displacement, expulsion, Federal Republic of Germany, German Democratic Republic

Niemieccy wysiedleni/wypędzeni – kwestie terminologiczne

W polskiej opinii publicznej i w polskiej historiografii funkcjonuje pojęcie *wysiedlenie* na określenie ruchów ludnościowych. Pod tym określeniem rozumie się działanie przymusowe względem ludności, która musiała opuścić swoje dotychczasowe miejsce zamieszkania i została skierowana w inne miejsce, osiedlona na nowym terytorium. Wysiedlenia dotknęły ludność polską podczas II wojny światowej w dotychczas niespotykanej skali. Był to wynik polityki ludnościowej, narodowościowej Trzeciej Rzeszy. Na największą skalę wysiedleniami objęto Polaków zamieszkujących ziemie polskie, które zostały wcielone do hitlerowskiego państwa. Ludność polska była przemocą wyrzucana ze swoich domostw, mieszkań i wysiedlana na teren Generalnego Gubernatorstwa (GG). Akcje wysiedleńcze z miast i wsi odbywały się nagle, bez uprzedzenia, rodziny miały krótki czas na spakowanie kilku rzeczy, musiały zostawić całe mienie ruchome i nieruchome. Transporty z wysiedlonymi były kierowane na stacje kolejowe w GG i tam już sami wysiedleńcy musieli szukać sobie miejsca do pobytu, zamieszkania. Wysiedlenia przybierały wielkie rozmiary, gdy dotyczyło to dla przykładu dużych skupisk miejskich, jak międzywojenna Gdynia. Miały charakter bezwzględny i brutalny. Tak było m.in. na Zamojszczyźnie, gdzie niemieckie jednostki przeprowadziły Akcję Zamość, polegającą na wysiedleniu 100–110 tysięcy Polaków, w celu szybkiego osiedlenia na ich miejsce kolonistów niemieckich. Określenie *wysiedlenia*, nie oddaje skali tragedii, jaka dotknęła ludność polską podczas II wojny światowej.

Określenie *niemieccy wypędzeni* (w języku niemieckim *deutsche Vertriebene*) powstało po II wojnie światowej. Jest to termin, który sztucznie został przyjęty, wykreowany w publicznym, naukowym obiegu w powstałej po 1949 r. Republice Federalnej Niemiec (w języku niemieckim *Bundesrepublik Deutschland-BRD*),

Strona tytułowa czasopisma *Bromberg*

Źródło: Archiwum własne autora

czyli w Niemczech zachodnich. Ta część Niemiec znalazła się w sferze demokracji zachodnich. Pozostały obszar Niemiec okupowanych przez aliantów po wojnie stał się podstawą do utworzenia Niemieckiej Republiki Demokratycznej (w języku niemieckim Deutsche Demokratische Republik-DDR). Były to tzw. Niemcy wschodnie, które znalazły się w kręgu dominacji Związku Sowieckiego, wśród krajów tzw. demokracji ludowej. Niemieccy wypędzeni znaleźli podatny grunt do działalności, reprezentowania swoich interesów w Republice Federalnej Niemiec. Ze względu na kształtującą się demokrację w tym państwie mieli prawo działać w systemie politycznym tego państwa. Stali się częścią nowego, zachodnioniemieckiego społeczeństwa. Stanowili elektorat wyborczy, który mógł wyrażać swoje opinie w powstającym państwie. Mieli, tak jak inni Niemcy, prawa i obowiązki obywatelskie. Takiej możliwości nie mieli Niemcy tzw. wypędzeni, którzy znaleźli się w Niemieckiej Republice Demokratycznej. Nie byli uważani za siłę wyborczą z powodów politycznych. Formalnoprawne istnienie środowiska niemieckich wypędzonych było tam niemożliwe. Nie dopuszczano możliwości artykułowania

przez nich swoich interesów pod adresem państw socjalistycznych, pozostających pod egidą Związku Sowieckiego. Państwa te i Niemcy wschodnie stanowiły krąg państw ideologicznie powiązanych ze sobą, w których mogły jedynie działać partie, organizacje pod auspicjami autorytarnej władzy.

Środowisko niemieckich wypędzonych skupiało po wojnie Niemców pochodzących z terenów państw Europy Środkowo-Wschodniej, którzy stamtąd uciekli lub zostali wysiedleni po zakończeniu II wojny światowej. Określali siebie jako wypędzeni, co miało podkreślać bezprawność, bezpodstawność, pozbawienie mienia, ojczystych stron, niehumanitarne działanie wobec nich ze strony aliantów – zwycięzców. Te zarzuty były kierowane pod adresem powojennej Polski, Czechosłowacji i innych państw Europy środkowo-wschodniej, które to państwa były zamieszkane przez tzw. mniejszość niemiecką oraz Niemców, którzy napłynęli na te obszary podczas II wojny światowej.

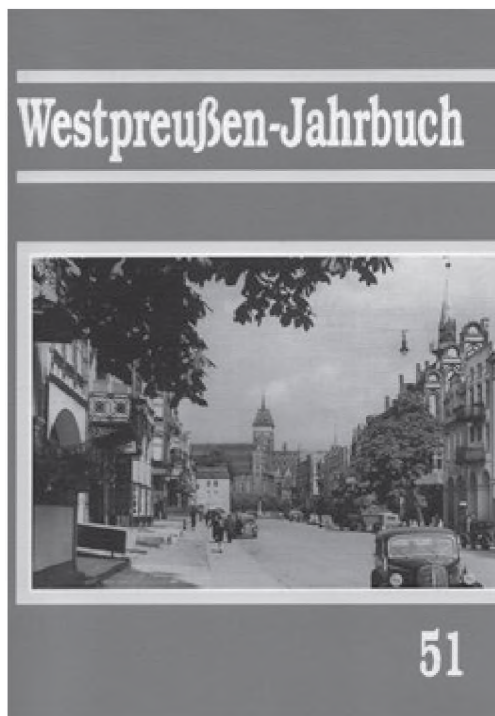
W miarę kształtowania się nowego zachodnoniemieckiego państwa społeczność wypędzonych na wewnętrznej scenie politycznej stawiała się bardziej zauważalna. Zaczęła coraz głośniejszymi głosem wyrażać swoje cele i podkreślać prawo do współdecydowania o powojennych losach niemieckiego państwa. Samo określenie *wypędzeni* stało się terminem samym w sobie, który odnosi się do zjawiska historycznego, do wydarzenia. W niemieckich encyklopediach, słownikach *Vertriebene* oznaczało konkretną grupę, część społeczeństwa niemieckiego poszkodowanego w wyniku II wojny światowej¹.

Do czasu zmiany systemu politycznego w Polsce i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1989–1990 zdecydowanie odrzucano określenie *wypędzenie* czy też niemieccy wypędzeni. Uważano, że termin ten jest przejawem, wyrazem niemieckiego rewanżyzmu, rewizjonizmu ze strony Republiki Federalnej Niemiec. Powoływano się tutaj m.in. na zapisy umowy z konferencji wielkiej trójki, tj. trzech szefów państw: Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Związku Sowieckiego w Poczdamie pod Berlinem w dniach 17 lipca–2 sierpnia 1945 r., która dotyczyła losów Trzeciej Rzeszy. Rozdział XIII brzmiał w sposób następujący:

Trzy rządy, rozważywszy sprawę pod każdym względem, uznają, że należy przystąpić do przesiedlenia do Niemiec ludności niemieckiej lub jej części pozostałej w Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech. Wysiedlenia powinny dokonywać się w sposób zorganizowany i humanitarny².

1 Hasło *Vertriebene*, Brockhaus Enzyklopädie. F.A. Brockhaus Wiesbaden 1974, 19 Band (Trif-Wal), s. 575.

2 *Wybór dokumentów do nauki prawa międzynarodowego*, oprac. K. Kocot, K. Wolfke, Wrocław-Warszawa 1978, s. 28; P. Lippóczy, T. Walichnowski, *Przesiedlenie ludności niemieckiej po*

Strona tytułowa rocznika *Westpreussen-Jahrbuch*

Źródło: Archiwum własne autora

Jak widać, w umowie poczdamskiej znajdują się określenia *przesiedlenia* i *wysiedlenia* na oznaczenie akcji opuszczania przez Niemców Polski, Czechosłowacji i Węgier. W ślad za tym w obiegu publicznym i w historiografii krajów pod dominacją Związku Sowieckiego zaczęło funkcjonować to pojęcie. Generalnie problem przesiedlenia, wysiedlenia ludności niemieckiej z Polski nie był w tym czasie przedmiotem zakrojonych na szeroką skalę badań i zainteresowań. Spojrzenie na kwestie terminologiczne uległo zmianie na przełomie 1989/1990. Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy zawarty 14 listopada 1990 r. zawiera w preambule określenie *wypędzenie*. Warto w tym miejscu przytoczyć fragmentu tego tekstu:

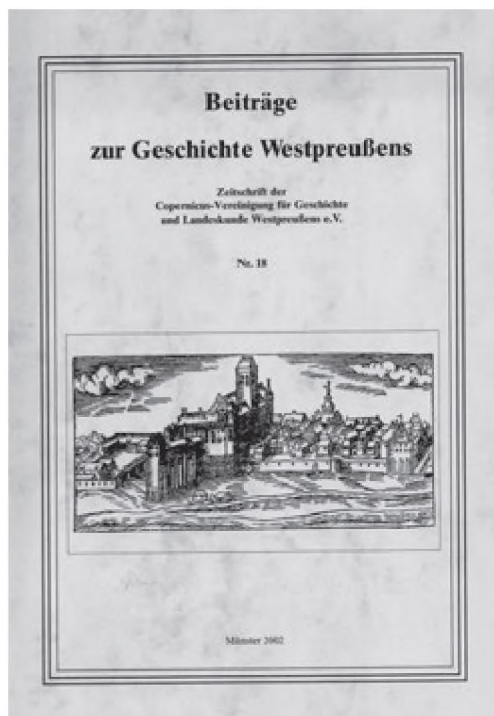
drugiej wojnie światowej w świetle dokumentów, Warszawa–Łódź 1982, s. 50–53; P. Kacprzak, *Organizacja przesiedleń ludności niemieckiej z Polski do stref okupacyjnych w Niemczech w roku 1946*, „Acta Universitatis Wratislavenensis. Przegląd Prawa i Administracji”, Wrocław 2009, t. LXXX, s. 41; W. Stankowski, *Niemcy na Pomorzu Gdańskim i Kujawach w latach 1944/45–1950. Ucieczka, życie codzienne, wysiedlenie*, Bydgoszcz 2000, s. 142, 143.

zważywszy, że 45 lat minęło od zakończenia II wojny światowej i świadome, że ogromne cierpienia, jakie przyniosła ta wojna, w tym także utrata przez licznych Niemców i Polaków ich stron rodzinnych w wyniku **wypędzenia** [podkreślenie-WS] albo wysiedlenia, są ostrzeżeniem i wyzwaniem do kształtowania pokojowych stosunków między obu Narodami i Państwami³.

Po raz pierwszy w takim przełomowym akcie prawnym o charakterze traktatowym pojawiło się słowo *wypędzenie/wypędzenia*, które do 1989 r. było odrzucane, nieakceptowane przez ówczesne czynniki partyjno-rządowe PRL. Wprowadzenie do obiegu publicznego w Polsce pojęcia *wypędzenie* wywołało wiele dyskusji, a nawet sprzeciw w środowisku kombatanckim i naukowym. Badacze zagadnień polsko-niemieckich byli zdania (m.in. prof. Tomasz Szarota), że skoro pojawia się określenie *wypędzenie* odnoszące się do wysiedleń Niemców z Polski, to wysiedlenia Polaków podczas II wojny światowej powinny nosić miano *wypędzeń*, pamiętając, że te akcje nie są porównywalne z punktu widzenia ich przebiegu, zasięgu, działań.

Środowisko Niemców wysiedlonych z Polski, w tym z Bydgoszczy, nie miało charakteru jednolitego, spójnego. Spora część Niemców uznająca siebie za wysiedleńców uciekła wcześniej z terenów zajmowanych przez wojsko polskie i sowieckie. Byli to więc uciekinierzy. Wyjeżdżali w pociągach ewakuacyjnych lub pieszo czy też na furmankach w kolumnach (Treck). Trudno dokładnie ustalić ilościowo grupę Niemców, którzy uciekli lub opuścili po II wojnie światowej kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Szacuje się, że było to około 12 milionów Niemców. Zostali oni przesiedleni, wysiedleni na teren pomniejszonych w wyniku II wojny światowej Niemiec. Transporty z wysiedleńcami trafiały do różnych miejsc, tj. miast, wsi. Niemcy trafiali do obozów przesiedleńczych lub też byli dokwaterowywani do mieszkań, domów Niemców, którzy zamieszkiwali obszar podzielonych na strefy Niemiec. Podczas II wojny światowej terytorium tej części Trzeciej Rzeszy określano jako obszar Rzeszy właściwej (Altreich). Niemcy, którzy tam zamieszkiwali, byli to Reichsdeutsche, czyli Niemcy z Rzeszy. Podczas II wojny światowej ci Niemcy stanowili zaplecze administracyjne, kierownicze dla terenów włączonych do Trzeciej Rzeszy po 1 września 1939 r. Terytorium zagarniętego przez

3 *Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Polen über die Bestätigung der zwischen ihnen bestehenden Grenze vom 14.11.1990/Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy z 14 listopada 1990 r.*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych i Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Republiki Federalnej Niemiec we współpracy z Ambasadą Rzeczypospolitej Polskiej w Kolonii, Köln 1991, s. 13; J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie Polski Odrodzonej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 198.

Strona tytułowa czasopisma *Beiträge zur Geschichte Westpreussen*

Źródło: Archiwum własne autora

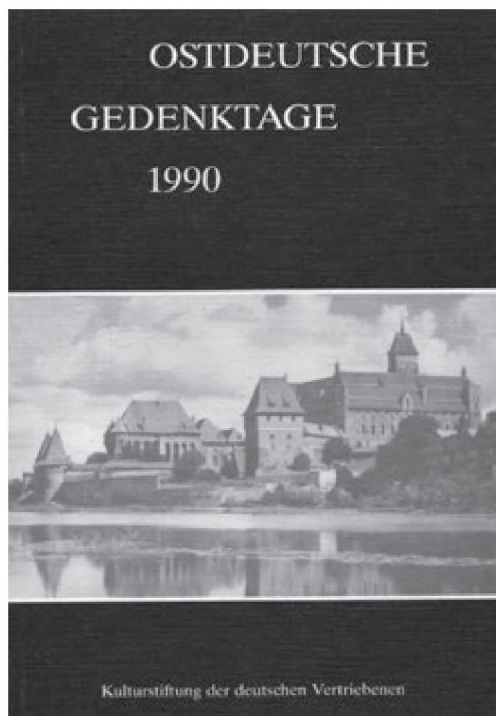
państwo Adolfa Hitlera państwa polskiego zostało podzielone na obszar włączony do Trzeciej Rzeszy (Pomorze Gdańskie, Wielkopolska, Górny Śląsk, Łódzkie) i Generalne Gubernatorstwo. Niemcy, przedstawiciele dawnej mniejszości niemieckiej, byli określani jako Volksdeutsche. Ten podział na Reichsdeutschw, Volksdeutschw i Danziger (Niemcy z obszaru Wolnego Miasta Gdańska) utrzymywał się podczas wojny. Reichsdeutsche, Danziger mieli status uprzywilejowanych Niemców, którzy byli zatrudniani na kierowniczych, wyższych i lepiej płatnych stanowiskach. Otrzymywali do tego specjalne dodatki. Niemcy (Reichsdeutsche) pod koniec wojny uciekli z powrotem do Altreichu bądź zostali tam wysiedleni. Dołączyli do nich także Volksdeutsche, którzy musieli sobie obok Reichsdeutschw, czy też wraz z nimi, budować nową ojczyznę. Stąd, osoby te określane także jako Niemcy ze wschodu zaczęły stopniowo budować w nowym miejscu zamieszkania i w pracy swoją nową tożsamość. Ich celem było jednocześnie pokazanie doniosłości, wartości utraconej ojczyzny. Zaczęli się organizować w związki tzw. wypędzonych z ojczyzny (Heimatvertriebene). Jednocześnie

poprzez różne wydawnictwa, publicystyczną działalność ukazywali wielkość pruskiego, niemieckiego utraconego stanu posiadania. Utracony Heimat w czasopiśmie stał się motywem przewodnim.

Środowisko niemieckich badaczy o Bydgoszczy

Badania nad dziejami ziem polskich, które znalazły się w obrębie zaboru pruskiego, były prowadzone po II wojnie światowej, po powstaniu Republiki Federalnej Niemiec. W kręgu badaczy znalazły się osoby, które poprzez wcześniejsze zamieszkanie, więzy rodzinne, pokoleniowe pochodziły z terenów zaborowych, a które znalazły się w wyniku traktatu wersalskiego w obrębie II Rzeczypospolitej. Tak było w przypadku Bydgoszczy, która była znaczącym ośrodkiem w zaborze pruskim, a w okresie międzywojennym – polskim miastem z mniejszością niemiecką. Środowisko niemieckich badaczy było zróżnicowane. Znalazły się w nim m.in. osoby, które z zawodu nie były historykami, badaczami epok, ale po przejściu na emeryturę zajęły się opracowaniem dziejów wsi, miasta, regionu. Swoje szlify zdobywali oni w środowisku wypędzonych, działając na różnych polach w organizacjach tzw. Landsmanschaftów. Będąc w nich członkami lub sprawując kierownicze funkcje, publikowali równolegle różne przyczynki i artykuły o charakterze historycznym.

Międzywojenną Bydgoszczą, zamieszkałą w niej mniejszością niemiecką i wydarzeniami z początku II wojny światowej zajmował się Hugo Rasmus (1925–2003). Rasmusowie pochodzili z Niewieścina, byli tam dużymi właścicielami ziemskimi. Przed powstaniem II Rzeczypospolitej Niewieścina nazywał się Rasmushausen. Rasmusowie posłali swojego syna Hugo do szkoły średniej do renomowanego gimnazjum niemieckiego w Bydgoszczy. Jego edukację przerwała II wojna światowa. Został wcielony do Wehrmachtu. Po wojnie znalazł się w strefach okupowanych przez zachodnich aliantów. Po powstaniu Republiki Federalnej Niemiec pracował jako dziennikarz, następnie w administracji. Był urzędnikiem w Ministerstwie ds. Wypędzonych (Bundesvertriebenenministerium). Następnie służył w Bundeswehrze, do stopnia podpułkownika. Po przejściu na emeryturę zaczął aktywnie działać w środowisku niemieckich Brombergerów, tzw. wypędzonych w Bydgoszczy. Zajął się opracowaniem dziejów mniejszości niemieckiej, zwłaszcza wydarzeń określanych przez hitlerowską propagandę jako Bromberger Blutsonntag. Miały one miejsce na początku II wojny światowej w Bydgoszczy i w języku propagandy oznaczały wielkie ofiary poniesione przez miejscowych Niemców. Rzeczywistość zdarzeń była jednak całkowicie odmienna. Odpowiedzią na zbrojne działania mniejszości niemieckiej była kontrakcja strony polskiej. Hugo Rasmus to badacz-samouk. Słabą stroną jego badań jest brak metodologii, hipotez i pytań badawczych. Natomiast ważne jest to, że podjął próbę zebrania różnych

Strona tytułowa leksykonu *Ostdeutsche Gedenktage*

Źródło: Archiwum własne autora

źródeł, opracowań, które wykorzystał w swojej książce. Przyszło mu podjąć badania w czasie, kiedy to miał miejsce ideologiczny podział świata na Zachód i Wschód. Relacje pomiędzy Polską (Polską Rzeczpospolitą Ludową – PRL) a RFN (zachodnie Niemcy) nie były dobre. Strona polska w środowisku niemieckich wypędzonych widziała główne zarzewie sporów. Nie była możliwa otwarta, nieocenzurowana dyskusja naukowa i wymiana poglądów. Tym bardziej nie było to możliwe, gdy interlokutorem był Niemiec pochodzący z kręgu wysiedlonych, wypędzonych. Jedną z głównych publikacji Hugona Rasmusa jest książka pt. „Pommerellen Westpreussen...”⁴. Po jej opublikowaniu nastąpiła zmiana systemu politycznego w Polsce i w innych krajach socjalistycznych uzależnionych od Związku Sowieckiego. Wydawać by się mogło, że dyskusja na te tematy będzie łatwiejsza, bo bez politycznych ograniczeń. Rzeczywistość była odmienna. Zaowocowała ona różnego rodzaju oskarżeniami zarówno pod adresem autora, jak i bydgoskiego

4 H. Rasmus, *Pommerellen Westpreussen 1919–1939*, Herbig München 1989, ss. 415.

historyka, znawcy tematu, problematyki wydarzeń z początku II wojny światowej – prof. dr. hab. Włodzimierz Jastrzębski, wykładowcy ówczesnej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy (obecnie Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy). Nie dostrzeżono wówczas, że pozytywnym wymiarem ukazania się publikacji jest polsko-niemiecka dyskusja o wydarzeniu historycznym, co do którego każda ze stron ma odmienny pogląd. Czy liczone wówczas na jakiś przełom bądź potwierdzenie polskiego lub niemieckiego punktu widzenia? Na pewno nie. Strona polska nie widziała po stronie niemieckiej w osobie Hugo Rasmusa odpowiedniego, typowego przedstawiciela nauki. Czy po stronie niemieckiej był wówczas ktoś inny, kto zajmował się tym zagadnieniem? Takiej osoby również nie było. Odbываły się co prawda seminaria historii środkowoeuropejskiej na uniwersytetach niemieckich (Seminar für Osteuropäische Geschichte), ale nie było badaczy, którzy zajmowaliby się regionalnym wycinkiem tych dziejów, np. w odniesieniu do Bydgoszczy. H. Rasmus jest nie tylko badaczem dziejów Bydgoszczy. Zajmował się także historią społeczną Prus Wschodnich. Opublikował pracę dotyczącą życia kobiet w Prusach Zachodnich⁵. Jest także autorem opracowania poświęconego utworom muzycznym, pieśniom ludowym w tym regionie, które ukazało się w serii *Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens* nr 29⁶. Opublikował monografię powojennego obozu dla ludności niemieckiej w Potulicach⁷. Publikacja ta opisuje m.in. losy bydgoskich Niemców w tym obozie. Ostatnią książką tego autora związanego bardzo emocjonalnie z Bydgoszczą jest monografia miasta i powiatu Świecie⁸. Wcześniej, w serii *Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens* nr 26 ukazała się też praca poświęcona 650 rocznicy powstania Bydgoszczy⁹.

Krąg niezawodowych badaczy Bydgoszczy, wywodzących się ze środowiska wysiedlonych/wypędzonych, skupił się wokół czasopisma „Bromberg”. Istnienie tego pisma stało się możliwe dzięki utworzeniu w 1959 organizacji o charakterze stowarzyszenia o nazwie Bidegast-Vereinigung e.V. Pierwszy człon nazwy (Bidegast) odnosił się do XII-wiecznej nazwy zamku i kolonii (po polsku Bydgoszcza), która w 1346 r. otrzymała prawa miejskie na prawie magdeburskim. Jednym z głównych celów tej organizacji od momentu jej powstania było

5 H. Rasmus, *Lebensbilder westpreussischer Frauen in Vergangenheit und Gegenwart*, Münster 1984, ss. 184.

6 H. Rasmus, *Vom Volksliedgut in Westpreussen. Eine historische Übersicht*, Münster 1997, ss. 255.

7 H. Rasmus, *Schattenjahre in Potulitz 1945, Schicksal in polnischen Internierungslagern. Eine Dokumentation*, Nicolaus-Copernicus Verlag Münster/Westf. 1995, ss. 240.

8 H. Rasmus, *Schwetzn an der Weichsel. Stadt und Kreis. Natur-Geschichte-Wirtschaft-Kultur*, Nicolaus-Copernicus-Verlag Münster 2001, ss. 367.

9 *650 Jahre Bromberg*. Herausgegeben von Bernhart Jähnig und Gerhard Ohlhoff, Münster 1995.

zachowanie dziedzictwa historycznego niemieckiej Bydgoszczy, poprzez zbieranie, przechowywanie i udostępnianie różnych dokumentów, archiwaliów, fotografii, relacji Niemców. W ten sposób udało się stworzyć Sammlung Bromberg und Archiv (Zbiór Bromberg i Archiwum)¹⁰. Jego utworzenie było możliwe dzięki współpracy z organizacjami bydgoskich Niemców należących do Heimatkreis Bromberg-Stadt i Heimatkreis Bromberg-Land. Brombergerzy oraz Bidegast-Vereinigung e.V. znaleźli wsparcie w mieście partnerskim Wilhelmshaven, położonym na północy RFN. Wilhelmshaven od 1961 r. stał się miastem chrzestnym (Patenstadt) dla środowiska Niemców pochodzących z Bydgoszczy. Odbywały się tam zjazdy i różnego rodzaju spotkania. Z początkiem XXI w. miasto zobowiązało się do udostępniania i eksponowania, poprzez swoje instytucje archiwalne czy muzealne, takie jak Stadtarchiv i Küstenmuseum, zdeponowanego Zbioru/Sammlung Bromberg und Archiv¹¹. Z początkiem lat 90. XX w. na czele Bidegast-Vereinigung e.V. stał Wilfried Samel, urodzony w Bydgoszczy. Dzięki jego zaangażowaniu zapoczątkowano kontakty z samorządem Bydgoszczy. W wyniku obustronnych wizyt w 1996 r. doszło do podpisania umowy partnerskiej o współpracy pomiędzy miastami Bydgoszcz i Wilhelmshaven. W. Samel jest autorem wielu publikacji o mieście w świetle różnych anegdot, opowiadań¹².

Dużym wsparciem naukowym dla środowiska niemieckich wysiedleńców pochodzących z Pomorza Gdańskiego i z Bydgoszczy był Richard Breyer, zawodowy historyk, doktor nauk historycznych (1917–1999). Był to syn nauczyciela Alberta Breyera, polskiego oficera rezerwy, urodzonego w Żyrardowie, który walczył jako polski żołnierz we wrześniu 1939 r. Zmarł w wyniku odniesionych ran. Breyerowie mieszkali w Sompólnie, mieście w Wielkopolsce, gdzie Albert Breyer był dyrektorem niemieckojęzycznego gimnazjum. Richard Breyer ukończył liceum im. Goethego w Grudziądzu. Była to renomowana szkoła, jedno z czterech gimnazjów, niemieckojęzycznych szkół średnich w województwie pomorskim i poznańskim. W 1936 r. rozpoczął studia na Uniwersytecie Warszawskim na kierunku historia i germanistyka. Podczas wojny służył w Wehrmachcie. Po II wojnie światowej, będąc w Republice Federalnej Niemiec dokończył na Uniwersytecie w Getyndze przerwane w wyniku wojny studia historyczne. W 1952 r. uzyskał stopień doktora. Pracował naukowo w Instytucie im. J.G. Herdera w Marburgu,

10 Bund der Vertriebenen. Vereinigte Landsmannschaften und Landesverbände. Handbuch, 1996, s. 140.

11 <https://www.wilhelmshaven.de>

12 W. Samel, *Die Stadt Bromberg in Erzählungen, Anekdote, Sagen, Chroniken, Reisebeschreibungen, Romanen, Lebenserinnerungen und Gedichten von einst. Ein Lesebuch*, Husum Druck und Verlagsgesellschaft 1994.

zajmował się historią Niemców w Polsce. W latach 1966–1972 sprawował funkcję dyrektora tego Instytutu. Po przejściu na emeryturę w 1981 r. był przewodniczącym Kommission für die Geschichte der Deutschen in Polen. Należał także do organizacji ziomkowskiej Landsmannschaft Weichsel-Warthe. Władał biegle językiem polskim, co pomagało mu, pomimo tzw. żelaznej kurtyny, zapoznanie się z polskimi źródłami i literaturą. Jest autorem publikacji o życiu i działalności mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennym. Koncentrował się na opisie losów Niemców w Wielkopolski, szczególnie na Poznaniu¹³.

Czasopisma naukowe i popularnonaukowe

Główną organizacją ziomkowską skupiającą Niemców pochodzących z Pomorza Gdańskiego, w tym z Bydgoszczy, było Landsmannschaft Westpreussen. Organizacja ta, mająca swoją siedzibę w mieście Münster w Niemczech zachodnich, wchodziła w skład Bund der Vertriebenen (Związek Wypędzonych) z siedzibą w Bonn. Jednym z jej zadań było pielęgnowanie dziedzictwa historycznego i kulturowego Prus Zachodnich. W tym celu powstało czasopismo pt. *Westpreussen-Jahrbuch*, które stanowiło forum dyskusyjne dla Niemców pochodzących z tego regionu. W tłumaczeniu na język polski to *Rocznik Prus Zachodnich*. Pojawiają się tam artykuły o charakterze wspomnieniowym, źródłowym, naukowym. Przed 1989 r. na łamach czasopisma publikowali m.in. Hans Jürgen Kämpfert¹⁴, urodzony w 1935 w Gdańsku, z wykształcenia nauczyciel w szkole średniej, Hans Jürgen Schuch¹⁵, urodzony w 1930 r. w Elblągu, po wojnie dyrektor muzeum, wydawca i Hugo Rasmus¹⁶. Do grona autorów należy także Stefan Hartmann, dyrektor archiwum Geheime Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz in Berlin¹⁷. Wymienieni tutaj Hans Jürgen Schuch oraz Hugo Rasmus przez długi czas pełnili funkcję zastępców przewodniczącego Landsmannschaft Westpreussen. W momencie upadku komunizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej na przełomie 1989/1990 czasopismo *Westpreussen*

13 R. Breyer, *Die deutsch-polnischen Beziehungen und die deutsche Volksgruppe in Polen (1932–1937)*, Marburg an der Lahn 1957; tegoż, *Niemiecka ludność w Polsce w latach 1933–1939*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie 1933–1945*, red. A. Czubiński, Z. Kulak, Poznań 1988.

14 H.J. Kämpfert, *Die Danziger Seeschiffer-Vereine und ihre Geschichte*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 51, s. 120–130; tegoż, *Emil von Behring. Erster Nobelpreisträger für Medizin-1901*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 52, s. 162–169.

15 H.J. Schuch, *Die deutsche Volksgruppe in Westpreussen 2000. Aus dem Leben der Minderheit*, „Westpreussen-Jahrbuch”, s. 130–142; tegoż, *Die Heinrich-von-Plauen-Schule in Elbing. Aus ihrer Schul- und Baugeschichte*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 50, s. 213–221.

16 H. Rasmus, *Die polnische Post in Danzig 1939-Fehlverhalten auf allen Seiten bei Kriegsausbruch*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 50, s. 15–41.

17 S. Hartmann, *Thorn in Königreich Preussen. Die Anfänge einer neuen Herrschaft (1793–1806)*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 50, s. 107–131.

Strona tytułowa niemieckiej monografii o Bydgoszczy wydanej w 1973 r.

Źródło: Archiwum własne autora

Jahrbuch stało się otwarte dla polskich naukowców, historyków¹⁸. Środowisko polskich badaczy, historyków zaczęło tam zamieszczać swoje wyniki badań dotyczące Pomorza Gdańskiego (Prus Zachodnich) w różnych epokach historycznych.

Poświęcona historii Prus Zachodnich, a także Bydgoszczy, jest seria *Beiträge zur Geschichte Westpreussen*. Jest to czasopismo wydawane przez Copernicus-Vereinigung für Geschichte und Landeskunde Westpreussens e.V. W numerze 18 tego czasopisma z 2002 r. ukazały się artykuły Włodzimierza Jastrzębskiego i Hugona Rasmusa poświęcone wydarzeniom, jakie miały miejsce we

18 M. Andrzejewski, *Kurt Schumacher und Kulm*, „Westpreussen-Jahrbuch”, 2003, Bd. 53., s. 89–98; W. Długokęcki, *Die Besiedlung des Danziger Werders in Mittelalter*, „Westpreussen-Jahrbuch”, 2002, Bd. 52, s. 5–20; W. Długokęcki, *Die Spitälter und das Spitalwesen Elbings vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 49, s. 41–52; A. Jagielska, *Frauengestalten bei Max Halbe. Zusammenfassung einer Diplomarbeit anhand ausgewählter Dramen*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 49, s. 137–150; W. Stankowski, *Die „Vertreibung/ Aussiedlung” 1945/47*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 45, s. 23–32.

wrześniu 1939 r. w Bydgoszczy¹⁹. Publikacje przedstawicieli środowiska niemieckich wysiedlonych/wypędzonych o Bydgoszczy ukazywały się także w czasopiśmie *Ostdeutsche Gedenktage*, wydawanym przez Fundację Kultury niemieckich Wypędzonych (Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen). Jest to pismo o charakterze biograficznym i zawierającym także opis wybranych wydarzeń historycznych (Persönlichkeiten und historische Ereignisse). Dla przykładu w wydaniu z roku 1995 Hugo Rasmus przedstawił biografię Juliusa Gehla, urodzonego w Bydgoszczy polityka związanego z niemiecką partią socjaldemokratyczną (SPD)²⁰.

Materiały ze wspomnianego Zbioru/Sammlung Bromberg wielokrotnie były podstawą artykułów o charakterze publicystycznym, popularnonaukowym publikowanych w czasopiśmie *Bromberg*. W tekstach poświęconych Bydgoszczy motywem przewodnim stało się słowo *Heimat* (ojczyzna). Pojawia się ono zwykle wtedy, gdy jest mowa o dokonaniach w czasach panowania pruskiego, niemieckiego. Artykuły zawierają opis architektoniczny miasta, powstających w nim inwestycji, wielkości ośrodka miejskiego, pracy, a także życia codziennego, kulturalnego i muzycznego Niemców, którzy pracowali na rzecz utrzymania pruskiego, niemieckiego charakteru miasta, ale także powiatu²¹. To wszystko miało pokazać nieustające prawo do ojczyzny (Recht auf die Heimat), nawet tej utraconej, która w wyniku II wojny światowej pozostała poza granicami nowego powojennego państwa zachodnioniemieckiego. Czasopismo *Bromberg* zaczęło się ukazywać w 1959 r. Założycielem i pierwszym redaktorem tego pisma był Marian Hepke, który w okresie międzywojennym był aktywnym działaczem mniejszości niemieckiej w Polsce. Do grona redaktorów należeli Gerhard Ohlhoff, Wilfried Samel i Erich Zabel. Z pismem *Bromberg* ściśle współpracował Hanns-Jürgen Grund (1919–1981), pochodzący z Bydgoszczy, pierwszy przewodniczący stowarzyszenia Bidegast Vereinigung i aktywny jego działacz²². Na łamach czasopisma publikował, a przede wszystkim tłumaczył dla pisma artykuły z polskiej prasy, Karl-Heinz Gertig. Jego dom rodzinny znajdował się w Barcinie, po czym rodzina Gertigów przeniosła się do międzywojennej Bydgoszczy. W środowisku

19 W. Jastrzębski, *Die deutsche Minderheit im September 1939 in Polen, in Sonderheiten in Bromberg*, „Beiträge zur Geschichte Westpreussen”, Münster 2002, nr 18, s. 165–186; H. Rasmus, *Zur Bewertung der September-Ereignisse 1939 in Polen, besonders in Bromberg*, „Beiträge zur Geschichte Westpreussen”, Münster 2002, nr 18, s. 155–164.

20 H. Rasmus, *Gehl Julius*, „Ostdeutsche Gedenktage. Persönlichkeiten und historische Ereignisse”, Bonn 1995, s. 68–71.

21 K. Grysińska-Jarmuła, *Czasopismo „Bromberg” o muzyce w Bydgoszczy*, [w:] *Materialne ślady kultury muzycznej na Pomorzu i Kujawach*, Pod red. A. Kłaput-Wiśniewskiej, Bydgoszcz 2012, s. 123–146.

22 H. Rasmus, *In Memoriam Hanns-Jürgen Grund*, „Bromberg”, 1981, nr 67, s. 1.

Strona tytułowa publikacji z serii
Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens
 Źródło: Archiwum własne autora

Brombergerów Karl-Heinz Gertig był znany z zachowania polskiej mowy (hervorragende polnische Sprachkenntnisse)²³. Artykuły o życiu muzycznym i literackim zamieszczała także Reante Gerlach-Damaschke²⁴. Często autorami tekstów byli, wspomniani już Wilfried Samel²⁵ czy Hugo Rasmus. Podobnie, jak pismo *Bromberg*, charakter popularnonaukowy miało też czasopismo *Der Westpreusse*, w którym ukazywały się artykuły o problematyce dotyczącej Prus Zachodnich.

Wsparciem dla działalności publicystycznej środowiska niemieckich bydgoszczan były muzea, pokazujące kulturę, tradycję i historię Prus Zachodnich.

23 In *Bromberg aufgewachsen. Zum 80. Geburtstag von Karl-Heinz Gertig*, „Bromberg”, Dezember 2002, nr 130, s. 1, 14, 15; K.-H. Gertig, *Kleiner Streifzug durch die Bromberger Presse*, „Bromberg”, Dezember 2002, nr 130, s. 10–12.

24 R. Gerlach-Damaschke, *Oft, wenn es schön im Leben ist*, „Bromberg”, September 1997, nr 114, s. 19, 20.

25 W. Samel, *Der Sintflutbrunnen in Bromberg als Monumentalbrunnen wurde er 1904 eingeweiht*, „Bromberg”, April 2004, nr 134, s. 2–4.

Do eksponatów muzealnych zgromadzonych w takich muzeach, jak Westpreussisches Landesmuseum w mieście Münster-Wohlbeck czy Ost- und Westpreussenmuseum im Alten Schloss Schleissheim w miejscowości Oberschleissheim nawiązywali autorzy artykułów piszący o miejscowościach położonych w dawnych Prusach Zachodnich, na Pomorzu Gdańskim.

Monografia o Bydgoszczy z 1973 r.

Główną niemiecką publikacją o Bydgoszczy jest wydana w 1973 r. przez Bidegast-Vereinigung w Wilhelmshaven monografia pt. *Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt-und Landkreis*. Jest to praca zbiorowa wielu autorów napisana pod kierunkiem dr. Günthera Meinhardta²⁶. To zbiór różnych artykułów o problematyce dotyczącej historii miasta od średniowiecza do końca II wojny światowej. Przedstawiono w tej publikacji takie zagadnienia, jak dzieje administracji, wymiaru sprawiedliwości, medycyny, kolei, poczty, szkolnictwa, handlu w różnych epokach historycznych. Przedmiotem opisu jest także życie religijne, gospodarcze, artystyczne miasta, działalność różnych organizacji religijnych katolickich oraz ewangelickich, artystycznych i sportowych. W świetle zawartych w niej faktów, danych i materiału źródłowego można uznać, że jest to cenne wydawnictwo dokumentujące dzieje miasta. Pokazuje tzw. pruski, niemiecki stan posiadania. Nie ma natomiast w tej publikacji rozbudowanej informacji o polityce ludnościowej Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej wobec polskiej ludności miasta. Wydarzenia wojny i okupacji pojawiają się w kontekście relacji pomiędzy Niemcami bydgoskimi, Niemcami z Rzeszy (Reichsdeutsch) i Niemcami gdańskimi (Danziger). Günther Meinhardt podkreśla, że ważne stanowiska i funkcje, np. w administracji, nie były powierzane miejscowym Niemcom, ale głównie napływowym. Nawet ci Niemcy, którzy sprawowali przed wybuchem wojny ważne funkcje w środowisku mniejszości niemieckiej i ponosili z tego tytułu – jak stwierdza autor – szkody, a nawet byli prześladowani, nie zostali potraktowani jako wartościowi, pełnoprawni rodacy,

26 *Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt-und Landkreis. Zusammenge stellt von Dr. Günther Meinhardt*, Wilhelmshaven 1973, ss. 553. G. Meinhardt nie miał żadnych związków z Bydgoszczą. Urodził się w 1925 r. w miejscowości Blankenburg/Harz koło Braunschweigu (zm. 1999 r.). Studia historyczne ukończył po wojnie. W 1958 r. uzyskał stopień doktorski na podstawie przedłożonej pracy pt. *Historia monet i pieniądza w Prusach Książęcych w latach 1569–1701*. Zajął się opracowywaniem niemieckiej historii Bydgoszczy przez przypadek. Na jednej z konferencji spotkał pochodzącego z Bydgoszczy Hannsa-Jürgena Grunda, pierwszego przewodniczącego stowarzyszenia Bidegast Vereinigung i aktywnego jego działacza. Ten namówił go, by zajął się dziejami Bydgoszczy. Dr G. Meinhardt jest autorem 50 książek i przeszło 1500 artykułów w różnych gazetach (Dr Günther Meinhardt, „Bromberg”, September 1993, nr 102, s. 1).

Strona tytułowa publikacji o niemieckiej historii w kontekście wschodniej Europy
Źródło: Archiwum własne autora

zasługujący na zatrudnienie w administracji, nie mówiąc już o ważnych, wysokich stanowiskach. G. Meinhardt wspomina też o sytuacji w wymiarze sprawiedliwości w okupowanej Bydgoszczy. Stwierdza, że ważne funkcje nie były dostępne dla miejscowych, bydgoskich Niemców. Zarezerwowano je dla Niemców z Rzeszy i Niemców z Gdańska²⁷. Cała część poświęcona opisowi miasta i powiatu bydgoskiego z czasów II wojny światowej liczy 61 stron. Została podzielona na kilka fragmentów. Pierwsza część pod tytułem *Wybuch wojny 1939* zawiera takie zagadnienia, jak: pogorszenie się stosunków polsko-niemieckich; wybuch wojny; marsz do Łowicza; krwawa niedziela w Bydgoszczy; napady na Niemców w powiecie bydgoskim; ofiary krwawej niedzieli; niemieccy partyzanci w Bydgoszczy; dokumenty męstwa; walki w Bydgoszczy; wydarzenia w Bydgoszczy. W kolejnym fragmencie poruszono następujące problemy: pierwsze posunięcia władz podczas okupacji; niemiecka lista narodowościowa; niemiecka administracja w latach 1939–1944;

²⁷ Tamże, s. 458–460.

wymiar sprawiedliwości w latach 1939–1945; urząd gospodarki wodnej w latach 1939–1945; gospodarcze instytucje doświadczalne; administracja leśna. Następna część nosi tytuł *Kościół ewangelicki podczas II wojny światowej i Urzędnicy administracji po 1940 r.* Kolejna została poświęcona gospodarce w 1942 r. i zawiera takie zagadnienia, jak: handel i firmy; rzemiosło; hotele i restauracje; gazety; przemysł; spółki handlowe. Dalsze fragmenty dotyczą spraw gospodarczych w powiecie bydgoskim i banków. Po nich znajdziemy szczegółowy opis wybranych miejscowości z powiatu bydgoskiego (Solec Kujawski/Schulitz, Nowa Wieś Wielka/Gross-Neudorf). Przedostatni wydzielony fragment tekstu nosi tytuł *Upadek, ucieczka i wypędzenie*. Znajdziemy tutaj takie zagadnienia, jak wydarzenia militarne; walki wokół Bydgoszczy. Ostatnia część wspomnianego tekstu została poświęcona relacjom z roku 1945 r. Są tutaj opisane takie zagadnienia, jak: walki osłonowe pod Bydgoszczą; ucieczka z Solca Kujawskiego.

Podsumowanie

Działalność środowiska niemieckich wysiedlonych/wypędzonych po II wojnie światowej zaowocowała wieloma wydawnictwami, artykułami naukowymi i popularyzacyjnymi na temat Bydgoszczy. Ich problematyka skoncentrowała się na podkreśleniu pruskich, niemieckich dokonań w dziejach miasta. W artykułach zostały przedstawione różne, kształtujące się, ale też już istniejące instytucje miejskie, kulturalne i gospodarcze. Wiele miejsca poświęcono Niemcom, którzy urodzili się w mieście lub do niego przybyli i zamieszkali w nim na stałe. Pomimo wielokrotnie obserwowanego subiektywnego charakteru tych wydawnictw i artykułów, prezentujących pruski, niemiecki punkt widzenia, należy dostrzec ich pozytywną wartość. Przejawia się ona głównie w wykorzystaniu źródeł, opracowań i zawartej w nich faktografii. Niestety, w publikacjach środowiska niemieckich bydgoszczan z okresu powojennego wyraźnie brakuje wyartykułowania związku przyczynowo-skutkowego historii Bydgoszczy do 1945 r. i odnoszącego się do II wojny światowej oraz polityki Adolfa Hitlera. Nostalgia i żal bydgoskich Niemców za ich miastem, które zawierało pierwiastki niemieckie, nie łączyły się z refleksją dotyczącą przyczyn wysiedlenia. W pracach tych zabrakło konstatacji, że to w wyniku wojny i polityki budowania przez A. Hitlera tzw. Lebensraumu (przestrzeni życiowej) zostali oni zmuszeni do opuszczenia miasta, ich Heimatu. Spojrzenie na te kwestie zaczęło się stopniowo zmieniać po roku 1989/1990²⁸.

28 H. Boockmann, *Ostpreussen und Westpreussen. Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Siedler Verlag Berlin 1992; H. Neumeyer, *Westpreussen. Geschichte und Schicksal*, Universitas Verlag Munchen 1994; W. Stankowski, *Problematyka niemcoznawcza w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, 2017, t. 38, s. 249–261.

Bibliografia

Źródła

- Kukułka J., *Traktaty sąsiedzkie Polski Odrodzonej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.
- Lippóczy P., Walichnowski T., *Przesiedlenie ludności niemieckiej po drugiej wojnie światowej w świetle dokumentów*, Warszawa–Łódź 1982.
- Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Polen über die Bestätigung der zwischen ihnen bestehenden Grenze vom 14.11.1990/Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy z 14 listopada 1990 r.*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych i Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Republiki Federalnej Niemiec we współpracy z Ambasadą Rzeczypospolitej Polskiej w Kolonii, Köln 1991.
- Wybór dokumentów do nauki prawa międzynarodowego*, oprac. K. Kocot, K. Wolfke, Wrocław–Warszawa 1978.

Opracowania

- Andrzejewski M., *Kurt Schumacher und Kulm*, „Westpreussen-Jahrbuch”, 2003, Bd. 53.
- Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis. Zusammen- gestellt von Dr. Günther Meinhardt*, Wilhelmshaven 1973.
- Boockmann H., *Ostpreussen und Westpreussen. Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Siedler Verlag Berlin 1992.
- Breyer R., *Die deutsch-polnischen Beziehungen und die deutsche Volksgruppe in Polen (1932–1937)*, Marburg an der Lahn 1957.
- Breyer R., *Niemiecka ludność w Polsce w latach 1933–1939*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie 1933–1945*, Pod red. A. Czubińskiego, Z. Kulaka, Poznań 1988.
- Brockhaus Enzyklopädie. F.A. Brockhaus Wiesbaden 1974.
- Bund der Vertriebenen. Vereinigte Landsmannschaften und Landesverbände. Handbuch, 1996.
- Długokęcki W., *Die Besiedlung des Danziger Werders in Mittelalter*, „Westpreussen-Jahrbuch”, 2002, Bd. 52.
- W. Długokęcki, *Die Spitalter und das Spitalwesen Elbings vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 49.
- Gerlach-Damaschke R., *Oft, wenn es schön im Leben ist*, „Bromberg”, September 1997, nr 114.
- Gertig K.-H., *Kleiner Streifzug durch die Bromberger Presse*, „Bromberg”, Dezember 2002, nr 130.
- Grysińska-Jarmuła K., *Czasopismo „Bromberg” o muzyce w Bydgoszczy*, [w:] *Materialne ślady kultury muzycznej na Pomorzu i Kujawach*, pod red. A. Kłaput-Wiśniewskiej, Bydgoszcz 2012.
- Hartmann S., *Thorn in Königreich Preussen. Die Anfänge einer neuen Herrschaft (1793–1806)*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 50.
- In Bromberg aufgewachsen. Zum 80. Geburtstag von Karl-Heinz Gertig*, „Bromberg”, Dezember 2002, nr 130.
- Jagielska A., *Frauengestalten bei Max Halbe. Zusammenfassung einer Diplomarbeit anhand ausgewählter Dramen*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 49.

- Jastrzębski W., *Die deutsche Minderheit im September 1939 in Polen, in Sonderheiten in Bromberg*, „Beiträge zur Geschichte Westpreussen”, Münster 2002, nr 18.
- Kacprzak P., *Organizacja przesiedleń ludności niemieckiej z Polski do stref okupacyjnych w Niemczech w roku 1946*, „Acta Universitatis Wratislavis. Przegląd Prawa i Administracji”, Wrocław 2009, t. LXXX.
- Kämpfert H.J., *Die Danziger Seeschiffer-Vereine und ihre Geschichte*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 51.
- Kämpfert H.J., *Emil von Behring. Erster Nobelpreisträger für Medizin-1901*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 52.
- Neumeyer H., *Westpreussen. Geschichte und Schicksal*, Universitas Verlag München 1994.
- Rasmus H., *In Memoriam Hanns- Jürgen Grund*, „Bromberg”, 1981, nr 67.
- Rasmus H., *Lebensbilder westpreussischer Frauen in Vergangenheit und Gegenwart*, Münster 1984.
- Rasmus H., *Pommerellen Westpreussen 1919–1939*, Herbig München 1989.
- Rasmus H., *Schattenjahre in Potulitz 1945, Schicksal in polnischen Internierungslagern. Eine Dokumentation*, Nicolaus-Copernicus Verlag Münster/Westf. 1995.
- Rasmus H., *Gehl Julius*, „Ostdeutsche Gedenktage. Persönlichkeiten und historische Ereignisse”, Bonn 1995.
- Rasmus H., *Vom Volksliedgut in Westpreussen. Eine historische Übersicht*, Münster 1997.
- Rasmus H., *Die polnische Post in Danzig 1939 – Fehlverhalten auf allen Seiten bei Kriegsausbruch*, „Westpreussen-Jahrbuch”, Bd. 50.
- Rasmus H., *Zur Bewertung der September-Ereignisse 1939 in Polen, besonders in Bromberg*, „Beiträge zur Geschichte Westpreussen”, Münster 2002, nr 18.
- Samel W., *Die Stadt Bromberg in Erzählungen, Anekdote, Sagen, Chroniken, Reisebeschreibungen, Romanen, Lebenserinnerungen und Gedichten von einst. Ein Lesebuch*, Husum Druck und Verlagsgesellschaft 1994.
- Samel W., *Der Sintflutbrunnen in Bromberg als Monumentalbrunnen wurde er 1904 eingeweiht*, „Bromberg” April 2004, nr 134.
- Stankowski W., *Die „Vertreibung/Aussiedlung” 1945/47*, „Westpreussen-Jahrbuch” Bd. 45.
- Stankowski W., *Niemcy na Pomorzu Gdańskim i Kujawach w latach 1944/45–1950. Ucieczka, życie codzienne, wysiedlenie*, Bydgoszcz 2000.
- Stankowski W., *Problematyka niemcoznawcza w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 2017, t. 38.
- 650 Jahre Bromberg*. Herausgegeben von Bernhart Jähmig und Gerhard Ohlhoff, Münster 1995.

Strony internetowe

<https://www.wilhelmshaven.de>